

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԻՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

Այդ օրը երկուսս էլ քաղցած էինք: Միքայէլս ասաց, որ ինքը հաց է կերել սալապանների հետ. ես էլ ասացի, որ Նազարեանցի մօտ նախաճաշիկ արի, իսկ էմինի մօտ՝ ճաշ. և լռեցինք, առանց մէկմէկու հաւատալու: Մեր մէջ մի տեսակ սրտակցութիւն կար, և միմեանց դէմքի նայելով՝ հասկանում էինք իրար միտք: Ուրախանալով՝ որ միւս օրը և՛ փող կունենանք, և՛ գործ, մոռացանք մեր քաղցածութիւնը և անուշ քնով քնեցինք խոհանոցի փռնի գլխին...

Իսկապէս տասն օր էր՝ ինչ որ մենք քաղցած էինք, այնքան նւազ էր մեր սնունդը: Խարկովից հեռանալիս Միքայէլը մի պարկ լցրել էր սև հացով ու բողկով: Ես ծիծաղեցի վրան. այդ թնչ է, ասացի, որ առել ես, ով պիտի ուռի այդ անպիտան հացը:

Միքայէլը շփոթ արաւ և ոչինչ պատասխան չլուաւ:

Վերջը բանն այնպէս պատահեց, որ այդ սև հացն ու բողկը շաքարի ու մեղրահացի տեղ բռնեցին, այնպէս ակորժակով էինք ուտում, ուրիշ ոչինչ չունենալով: Անցեալ օրը վերջին կտորտանքն էինք կերել, իսկ այսօր և ոչ մի կտոր: Եթէ ես էլ Միքայէլի պէս սակաւապէտ լինէի, մենք այս օրը չէինք ընկնիլ: Ենկ այսօր մի մարդավարի ճաշ ուտեմք, ասում էի շատ անգամ. և նա թէպէտ գի-

¹⁾ Տես «Մուկ» № 4, 5, և 6:

էր, քան թէ մեր շների լակն ու լափը: Մեր բնակարանը մի սենեակ էր, որի մէջ կային երեք լացն թառեր, մէկը միւսից բարձր: Քառասունի չափ բանւորներ և աշակերտներ զիշերում էին այդ թառերի վրայ իրանց սովորական կուտն ուտելուց յետոյ: Վերի թառը առաստաղից ցած էր միայն երեք քառորդ արշին. այնտեղ պառկողները պէտք է սանդուղքով բարձրանային և ներս խցիւէին օձի պէս սողալով: Ես և ընկերս տեղափոխեցինք այդ սողունի բնումը ուրիշ շատերի հետ: Ռսի հոտից փախչող հայերս ամենահոտաւէտ տեղն էինք ընկել: Ի՞նչ անէինք, ուրիշ ճար չունէինք: «Միթէ սրանք էլ մեզ պէս մարդիկ չեն, ասում էինք մենք,—ինչ պէս սրանք, մենք էլ սրանց հետ: Ճաշն ու ընթրիքը նախաճաշով արժէր երեք մանէթ ամիսը ամեն մի հոգու համար: Այս գնիցը կարելի էր եղբակացնել արդէն, թէ այդ ինչ սնունդ պիտի լինի: Այսպէս որ չըլինի, ինչպէս պէտք է ապրէ ամսական երկու, երեք, և չորս մանէթ ռոճիկ առնողը: Ռուսները կարողանում են այսպիսի սննդով ապրել: Մի ահագին չուգունէ կաթսայի մէջ լցնում են խոզի ճարպ, կաղամբ, մի կտոր տաւարի միս: Ուտելիս միսը հանում են, մանր կտրատում, ածում մի մեծ փայտէ չանի մէջ, խաշուն էլ վրան ածում, չանը լցնում դնում սեղանի մէջտեղը և չորս կողմը շարւելով՝ ընկնում են դրա ջանին, կծոտելով սև հացը: Շատ անգամ հասարակ կլաս են խրաչտում և այլ անմարս բաներ, բացց ռուսները մարսում են և պարծենում էլ են դրանով, ասելով՝ «ինչ որ առողջութիւն է տալիս ռուսին, նոյնը մահ է տալիս գերմանացուն»:

Լսել էի, որ ցուրտ երկրի մարդիկն առհասարակ շատ են ուտում, կլիման այդպէս է պահանջում: Այդ շատակերութեան օրինակը ես աչքով տեսայ սալլապանների մէջ: Գօրներում նրանց կերակրում էին ամեն մի հոգուց երեսուն կոպէկ առնելով՝ բացց այն պայմանով, որ տեղից դուրս գնացողը կրկին նստելու իրաւունք չունենայ: Նախ և առաջ տալիս են կլաս միայն, բացց ահագին չան լիքը: Դրանից յետոյ բերում են բորշ. դրանից յետոյ մի ամբողջ ուխար խորոված: Ինչ որ դրւում է սեղանի վրայ ոչ մի մնացորդ չի թողնւում: Այդ տապակածից յետոյ բերում են կաշա, նոյնպէս ահագին չանի մէջ: Սրանից յետոյ մեղր և սպիտակ հաց: Մէկ ան-

դամ ուտողները եօթը հոգի էին: Դրանք իմ նկատմունքով, որքան կարող էի աչքով չափել կերակուրի քանակութիւնը, այնքան կերան, որքան կարող էին ուտել մեր երկրում երեսուն մշակուսի և Միքայէլը մնացել էինք զարմացած և շատ անգամ ասում էինք՝ սրանք օշափ են, մեզ էլ կուտեն: Շատակերութիւնը ուստի չաղացնում է չափից դուրս. ով որ չաղ չէ, կընշանակէ ուտելիքը քիչ է, որ ասել է աղքատ է. և այս պատճառով չաղութիւնը յայտնի ցոյց է տալիս ունեւորութիւն. չաղ մուծիկն անպատճառ և հարուստ է, իսկ նիհարը՝ աղքատ:

Քաղաքի բանւորներին և՛ սակաւ են ուտեցնում և՛ վատ: Ես շատ էի ցանկանում, որ իմ գդալի մէջ մաս-մաս արած մսից մի կտոր ընկնի, բայց այդ այնպէս էր յաջողում, ինչպէս գետից ձուկ հանելը: Բատխի բան էր, մէկ անգամ յաջողում էր, միւս անգամ ոչ: Հացն ուտելու բան չէր, այնքան վատ էր. խոզի իւղով կաշն աւելի վատ: Ախր եթէ կերակուրը վատ էր, մեր տւած գինն էլ մի բան չէր. ինչ կարող էիր պահանջել: Այս կեանքը ես քաշեցի մէկ ամիս միայն: Շուտով ճամպի ծախք վաստակեցինք, և ես Միքայէլին թողնելով Մոսկւայում, ինքս ճանապարհ ընկայ դէպի Պետերբուրգ: Այդ գծով արդէն երկաթուղի կար և վեց մանէթ արժէր երրորդ կարգով դնալը: Հասա՛յ Պետերբուրգ և ընդունւեցի Գիտութեանք ձեմարանի տպարանումը իբրեւ գրաշար արեւելեան լեզուների:

Կեանքումս առաջին անգամ այստեղ տեսայ կատարեալ և հոյակապ մի տպարան, ուր և պտըտւում էին բազմաթիւ շոգեշարժ արագատիպ մեքենաներ և տպագրում զանազան գիտական գրւածներ մինչև յիսուն երեք լեզուով: Որքան օտար և անծանօթ էր մի լեզու, այնքան խանգ էր նրա շարելը: Ընդունակ գրաշարների համար դժւար չէր անծանօթ լեզւի գրերը միայն սովորել. դրա համար տպած ձեռնարկներ կային իրանց տառարկիկների պատկերներով: Մտնելուս պէս՝ ինձ յանձնեցին մի վրացերէն ձեռագիր, և նշանակեցին երեսուն կուպէկ տառաւարձ հազարի վրայ, որ էր ուսերէնի կրկնապատիկը: Այս գնով լաւ գրաշարը կարող էր ամսական մինչև հարիւր և հարիւր յիսուն մանէթ վաստակել:

Ես ինձ ասպահովացրի: Մնում էր Միքայէլիս հոգալ քաշել և Մոսկւայի ղօժիւքից ազատել: Նրա ցանկութիւնն էր ձուլարան

մտնել և այդ արեւստն օրինաւոր կերպով կատարեւազործել: Պետեր-բուրգում այդ ժամանակ ամենալաւ ձուլարանը Գերմանացի Լեմանինն էր, որին և դիմեցի ես: Սա չէր յօժարում ընդունել, առարկելով՝ թէ այդ բոլորը, ինչ որ ուզում էք որ ձեր եղբայրը սովորի, դրանցից շատերը մենք գաղանի ենք պահում: Բացի սրանից՝ մեր գործարանում գործը բաժանւած է շատ մասերի, և մէկին վարժեցնել բոլոր մասերի վրայ էլ՝ մեզ ձեռնտու չէ:

—Գիտե՞ք ի՞նչ կայ, ասացի. մենք չորս հազար վերստ տարածութիւն անցնելով, և այն էլ համարեա ոտքով, չենք եկել այստեղ ձեր հացը կտրելու, այլ որ այդ շնորհքը տանենք ձեզանից շատ և շատ հեռու մի մութ աշխարհ: Իմ եղբայրս այդ գործից խամ չէ և այնքան էլ ընդունակ է, որ ինչ գործի վրայ էլ կանգնեցնէք, նա չի փչացնիլ: Նրան պետք է բոլոր մասերը գիտենալ, սկսած հասարակ ձուլածքից մինչև մացրերի յղկումն ու յարդարումը: Մենք չէինք կարծում որ լուսաւորեալ և քրիստոնեայ Եւրոպան լուսաթաքօց կը լինի և որ և է բան կը ծածկի խաւար Ասիայի համար: Հիմա ի՞նչ պիտի անենք մենք այսպիսի յուսախաբութիւնից յետոյ. գուցէ հարկաւոր է, որ մեծ մարդիկ միջնորդեն մեզ համար, բայց ասարախտաբար մենք պանդուխտ ենք, ոչ ոքի չենք ճանաչում, կամ ով բանի տեղ կը դնի մեզ պէս հասարակ արհեստաւորներին: Յթէ եղել էք երբ և իցէ մեր վիճակում, կարող էք երեւակայել, թէ որքան թշուառ պիտի լինինք մենք:

Այս խօսքերն ասելիս աչքերիցս տրտասուք էին թափւում... Լեմանը յուզւեց: Բանից երեւաց, որ նա էլ է մեր վիճակում եղել մի ժամանակ—լաւ, լաւ, ասաց, մի յուսահատւիք, գրեցէք եղբորդ, թող գայ: Այս ասելով վեր կացաւ տեղիցը և ինձ զահւէի հրաւիրեց վերև իր տանը:

Երբ որ մտանք իր սեղանատունը, ուր ձօխ նախաճաշիկ էր պատրաստւած, կանչեց երեխաներին, որ ծանօթացնէ մի հեռաւոր երկրացու հետ: Զը գիտեմ ինչ ասեց գերմաներէն, երեխէքը մի առանձին ուրախութիւն զգացին և քաղցր ժպիտով հրեշտակների պէս թրթռալով՝ եկան ձեռքս բռնեցին և կարծես արդէն վաղածանօթ՝ մի առանձին փայտաշանք ցոյց տւին: Կեանքիս մէջ չեմ կարող մոռանալ այն տալաւորութիւնը, որ ես ստացայ այս երկ-

նային հրեշտակներին: Այստեղ երեւակայեցի մեր ընտանեկան խաւար ու բարբարոս պատկերը, նրա վայրենի վիճակը, և այն տարբերութիւնը գտայ, ինչ որ կայ դրախտի և դժոխքի մէջ:

Պարոն Լեմանը այսօրւանից դարձաւ իմ ամենամեծահոգի բարեկամս: Սիրով ընդունեց Միքայէլին, շատ հաւանեց: Ես ասել էի, որ կարող է ռոճիկ չը տալ, բայց նա ռոճիկ էլ տաւ, տեսնելով, որ իմ վաստակածը երկուսիս բաւականութիւն չի տալ: Միքայէլն այստեղ աւարտեց իր արհեստի կտարելագործութիւնը և ստացաւ փառաւոր վկայական:

X

1863 թւականի սկզբներում նկարիչ Յ. Պատկանեանը Պետերբուրգում բաւական ապահով դիրք էր ստացել: Նրա ձեռքին էր Ամիգիի ծխախոտի գործարանը և մագաղինը և ծխախոտի մատակարարն էր (ПОСТАВЩИКЪ) Նորին Կայսերական Մեծութեան:

Նրա մօտ էր բնակում և Ռափայէլը, որ այդ ժամանակ ոչ մի գործի չէր: Յովհաննէսն ուզենալով Կալուգայից մայրաքաղաք տեղափոխել իր հօրը, և եղբօրն էլ մի պարապմունք տալ, մի մամուլ էր ձեռք բերել հայերէն տառերով: Սրանց մի հայագէտ գրաշար էր պէտք, ինձ հրաւիրեցին—Քան թէ ուռուսի տպարանն էք կնոմ, ասաց Յովհաննէսը, լաւ չէ հայի տպարանումը իլէք. մենք պէտմա մեր Լուսաւորչի հաւատին հաստատ իլենք...

Որովհետեւ նոր էի եկել Հայաստանից, պարոնն աշխատում էր իր գիտցած դաւառալիզում խօսել հետս, այլ և կրօնական դադափարով, որ վրաս խօր ազդեցութիւն անէ և զրաւէ: Բայց երբ ես սկսեցի խօսել մաքուր գրական լեզուով, նա զգաց, որ անտեղի էր իր փարիսեցութիւնը: Ես ընդունեցի դրանց առաջարկութիւնը:

Մեծ պասի վերջին շաբաթներին էր: Պիտի տպէր Մեծին Պետրոսի պատմութիւնը և Զատկի տօներին նւիրաբերէր մի շատ բարձրաստիճան անձի, նրա ողորմածութիւնը հայցելու համար: Դրանից կախումն ունէր իրանց հօրը մայրաքաղաք բերելու հրաման ստանալը: Ժամանակը կարճ էր. պէտք է աշխատէի գիշեր-ցերեկ: Տառերը քիչ էին և կտրաւուած, պէտք էր ջոկջոկել. մամուլը ձեռքի էր, ուշ էր հասցնում տպագրութիւնը: Օրւայ մէջ երկու

ժամհաղիւ էի քնում: մի գիշեր էլ ամենեւին չքնեցի և միւս օրը առաւօտուայ տասը ժամին աչքերս արիւնով լցեցին, էլ ոչինչ չըտեսայ և վայր ընկայ թուլացած: Ռափայէլը եկաւ, տեսաւ իմ վիճակը և բացականչեց.

—Ախոս, գործն ուշացաւ:

Այս խօսքը զնդակի պէս դիպաւ սրտիս, բայց ոչ մի պատասխան չըտուի: Մտքումս միայն ասացի, թէ որքան փշացւած է այս մարդը, որ իմ աչքերի համար ոչ մի ցաւ չի զգում: Այդ բոլորից նա այնքան վատացաւ իմ աչքում, որ էլ ոչ մի բանով չէր կարող լաւանալ:

Սառը ջրով թաց արած քաթան դրի աչքերիս և պառկեցի տեղումս՝ քունս կշտացնելու. համար: Միւս օրը բաւական լաւ էի և գործն էլ հասցրի իր ժամանակին:

Այս աշխատութիւնը մի բառացի թարգմանութիւն էր ռուսերէնից, մանուկների համար շինած մի պատմութեան. բայց այս հանգամանքը ծածկեց թարգմանիչը և ձակատին տպագրեց աշխատասիրութիւնս:

Ուրիշի գաղտնիքն իմանալը շատ անգամ փորձանք է բերում իմացողի գլխին: Մարդասպանը հարկադրւած է սպանել և նրանց, որոնք կարող էին մերկացնել նրա եղեռնագործութիւնը: Խորհուրդ եմ տալիս այն մարդկանց, որոնք որ և իցէ չարագործութեան պատահմամբ ականատես են եղել, զգուշ կենալ. չասեն թէ ազատ կը մնան իրանց գաղտնապահութեամբը: Գաղտնապահութիւնն անհնարին է. դու կասես քո մտերմին, նա էլ՝ իր, և այսպէսով ամբողջ աշխարհք կը տարածուի: Ինչ վատաբանել և հալածել են այնպիսի մարդիկ, որոնց մազի չափ մի փնաս չեմ տւած: Այս առաջ է եկել նրանից, որ տարաբախտութիւն եմ ունեցել անգլիոսկցաբար, անմեղութեամբ և պատահմամբ միայն նրանց զազրիլի արարքները տեսնելու: Զազրագործի ամենամեծ թշնամին իր զազրագործութեան վկան է, և լինելով զազրագործ, ոչինչ չարժէ նրա համար մի զազրութիւն ևս դործել, բարոյապէս կամ Ֆիզիքապէս սպանելով իր մութ գործերի վկային: Քանի քանի անմեղներ ու արդարներ զոհ են գնացել այսպիսի եղեռնագործութիւնների: Մէկ անգամ Ռափայէլը տեսաւ իմ ձեռքում չիշեալ

պատմութեան բնագիրը կարդալիս: Այս դէպքից յետոյ իմ տսողը
 թեքեց նրա աչքումը: Բայց ես բանի տեղ չըդրի այս հանգա-
 մանքը: Նա ինձ չէր պահիլ, բայց արդէն սկսել էր «Հիւսիս» շա-
 բաթաթերթը, ճարահատեալ պիտի պահէր, և պահում էր սիրա-
 շահելով, որքան որ կարող էր սիրաշահել օրւայ մէջ 24 դոյն ցոյց
 տւող մի մարդ: Շուտով եկաւ հայրը, և երբ որ նրան ծանօթա-
 ցայ, Ռափայէլը դարձաւ իմ աչքում մի անմեղ, միամիտ և բարի
 հրեշտակ այս մարդու համեմատութեամբ: Սրանց մօտ մնացի մի
 ասրու չափ, առանց տարին լրացնելու և լաւ ծանօթացայ ամենի
 էլ կեանքի բնորոշ գծերին, բայց ես չեմ ուզում գրել, որովհետեւ
 իմ նպատակս չէ ուրիշների կենսագրութիւնն անել, մանաւանդ որ
 դրանց կենսագրութիւնները զուրկ են բարոյակրթական կողմերից:
 Ես չըհեռացայ դրանցից, այլ փախայ, գործը երեսի վրայ ձգելով,
 որից յետոյ այլ ևս ոչ մի յարաբերութիւն չուզեցայ ունենալ դրանց
 հետ: Սրա պատճառը ի միջի այլոց և այս էր. ես մի յայտարարու-
 թիւն դրեցի և տւի տէրտէրին, որ տեսնէ և թոյլ տայ տպելու
 «Հիւսիսումը»: Նա կարդաց, և՛ շատ լաւ է, ասաց, տար շարէ,
 բայց թերթը չըլցնես, պէտք է մի բան էլ ես գրեմ: Իմ յայտա-
 րարարութեան բովանդակութիւնն այս էր թէ՛ «այս ինչ երիտա-
 սարդներս, որ Թիֆլիսից հեռացանք այս ինչ նպատակով, այժմ Պե-
 տերբուրգում ենք և շուտով կըհասնենք մեր նպատակին, ուստի
 և առաջարկում ենք մեր ծառայութիւնը մեր ազգային տպարան-
 ներին—Էջմիածնի, Ղարաբաղի և Ներսիսեան դպրոցների տպա-
 րաններին»: Սրանով ես ուզեցայ նաեւ ուրախացնել իմ հեռաւոր
 ծանօթներին և բարեկամներին: Այս յայտարարութիւնը շարեցի,
 սրբագրեցի և սպտսեցի, որ տէրտէրն էլ իր գրածը բերի: Նա բե-
 րաւ տւաւ ինձ և սուս ու փուս դուրս գնաց: Ես կարդացի, և ինչ
 եմ տեսնում. մի առակ և շատ խայտառակ. եթէ տպւի իմ յօդա-
 ծից յետոյ, բոլոր կարդացողներն այն եզրակացութեանը պիտի դան
 որ վերը դրած յայտարարարութիւնը գլխովին սուտ է: Ես չըշա-
 րեցի այդ յիմար բանը, այլ միայն իմն դրի, և հրամայեցի տպել:
 Տէրտէրը եկաւ տեսաւ իր ոտանաւորը դէն եմ ձգել, շատ կարմրեց.
 չըգիտեմ ամօթից թէ բարկութիւնից. երևի երկուսն էլ միասին
 կըլինէին. բայց ոչինչ չըխօսեց: Այդ բանը ես պատմեցի Միքայէլիս

և նա այնպէս վրդովեց, որ չնայած իր պաշարիւնութեանը, ասաց կտրական. «Ել մի գնար այդ տպարանը, ես չեմ ուզում. դու աւելի իմ խաթրու ես գերի դառել դրանց, բայց ես հիմա արդէն ապահով եմ: Լեմանն ոտնիկս աւելացրեց. այժմ քսանըհինգ մանէթ է շինել ամսական»:

Պէտք է խոստովանիմ սակայն, որ ես Պատկանեանցի տանը շատ և շատ բան սովորեցի: Այդ տեղ միայն հասկացայ, որ ջոկ բան է ուսումը, տաղանդը, և ջոկ՝ բարոյական զարգացումը. և թէ՛ մէկը միւսին կատարելագործում է՝ լաւին դէպի լաւն է տանում, վատին դէպի վատը: Եթէ, օրինակ, մի դիրք պարունակում է իր մէջ լաւ և վատ տիպեր, լաւի հակումով ընթերցողը ասում է վատերին և սիրում լաւերին. իսկ վատ հակումն ունեցողը՝ դրա հակառակ՝ ծիծաղում է լաւի վրայ և աշխատում է նմանիլ վատերին: Ներկայումս էլ ես այդպէս եմ համոզւած: Եթէ մէկը չունի ազնիւ բնավորութիւն կամ ժառանգապէս և կամ ինքնուրոյն, մտաւոր զարգացումը նրան չի ազնւացնիլ, այլ աւելի ևս կանազնւացնէ: Սրա հակառակ ազնիւ բնավորութիւն ունեցողը որքան շատ զարգանայ մտաւորապէս, այնքան շատ կազնւանայ և կը հասնի մինչև ալլասիրութեան աստիճանին, որ ծայրն է բարոյական զարգացման: Բարոյական յատկութիւնները նոյնքան ժառանգական են, ինչքան և ֆիզիքականն ու մտաւորը: Չար ծառը բարի պտուղ տալ կարող չէ: Ուսումնասիրեցէք մէկի ծնողաց անհատական յատկութիւնները, նրանցով կարող էք և նրանց ծնունդների մասին մոտաւոր գաղափար կազմել:

XI

Պատկանեաններից որ հեռացայ, ես կրկին դիմեցի ակադէմիայի տպարանը, բայց այս անգամ ինձ չընդունեցին: Վէ՛հ անդամ այստեղից դուրս եկողը կրկին այստեղ մտնելու իրաւունք չունի, ասացին: Յիրաւի այս կարգը պահւում էր այստեղ: Ռոճիկներից էլ մի յայտնի տոկոս պահւում էր խնայողական արկղում, որից կենսաթոշակ էին տալիս յետոյ՝ ծերացած և անկարող աշխատաւորներին:

Գնացի Լեմանի մօտ, նա ինձ մի նամակ տւաւ մի տպարանատիրոջ վրայ և նա ինձ ընդունեց մեծ սիրով: Գործս լաւ էր գնում,

1721-41

բայց ուսումն կաղիկաղ. քիչ ժամանակ ունէի ինքնակրթութեանս համար, դատարկ սովորներ էի կարդում և այն էլ պատահաբար և անխտիր: Այս միջոցին մի կիրակի օր Միքայէլս գնաց ժամ և այնտեղից մի լուր բերաւ, թէ Նազարեանցն ուզում է շարունակել «Հիւսիսափայլի» տպագրութիւնը, որ քանի ամիս էր դադարած էր, բայց գրաշար չունի «Հիւսիսից» լսելով՝ որ մենք այստեղ ենք, գրել է Մարտիրոս Սիմոնեանցին, որ մեզանից մէկնումէկին ուղարկէ: Նա խօսեց ինձ հետ, ես չեմ կարող, ասացի, բայց կըհամոզեմ Ղազարոսին, որ երթայ:

—Հիմա ի՞նչ կ'ասես, ասաց Միքայէլս, ես խորհուրդ եմ տալիս, որ գնաս. հոգ չէ, որ ես մենակ կըմնամ:

—Շատ լաւ, բայց ես ինչպէս գնամ այն մարդու մօտ, որ ինձ հետ խօսել անգամ չուզեց:

—Ի՞նչ էն վախոն ուրիշ մարդ էիր, իսկ հիմա ուրիշ: Ի՞նչ տեղից պիտի գիտենայ, որ դու նոյն մարդն ես, և եթէ իմանայ, ինքը պիտի ամաչի և ոչ դու: Պայմանն էլ շատ ձեռնտու է: Հազարին 20 կոպէկ, և երկու էլ աշակերտ պիտի տան: Ի՞նչ նրանց շուտ կըսովրեցնես, նրանք կըշարեն, իսկ դու քո ուսումը կըշարունակես:

Արդարեւ իմ ինքնակրթութեանս համար այս շատ ձեռնտու պայման էր: Վճռեցի՜ք գնալ, և ես իսկոյն ճանապարհ ընկալ դէպի Մոսկւա: Գնացի Նազարեանցի մօտ իբրեւ նոր և նրան անծանօթ մի մարդ: Եւ յիրաւի, ես այլ ևս այն չէի, ինչ որ առաջ: Հիմա հագնւած եմ վայելու, ձեռով և մինչև անգամ աւելի ծոխ, քան թէ պէտք էր, ուրեմն այլ ևս չէի խրոնեցնիլ այն մարդկանցը, որոնց խելքն աչքումն է և ոչ գլխումը:

Լաւ հազուստին նշանակութիւն չըտուող մարդիկը մի առած ունին, թէ «Հազուստի համեմատ կընդունեն», իսկ խելքի համեմատ ճանապարհ կըղնեն: Ի հարկէ այդպէս է, բայց որ շատ անգամ էլ միայն հազուստին նայելով՝ ուղղակի ճանապարհ են ձգում, առանց խելքի մասին մի զաղափար կազմելու, սրա դէմ ի՞նչ ունիք ասելու: Եթէ ես մէկ լաւ հագնւած մարդ լինէի, կարելի՞ բան է, որ Նազարեանցն այնպէս վարէր ինձ հետ, ինչպէս վարեց: Ո՞վ է բացառութեան վրայ ուշադրութիւն դարձնում, մանաւանդ մեծ

քաղաքներում, ուր հազար տեսակ թափառաշրջիկ բախտախնդիրներ կան:

Այս անգամ հաղարեանցն ինձ շատ պատուով ընդունեց, մօտը նստեցրեց, երկար խօսեց, բողոքեց հայերի դէմ, որ իրան չեն հասկանում, չեն զնահատում: Խօսակցի վրայ այն տպաւորութիւնն էր գործում, որ այդ մարդը մէկ հատ է, իրանով յափշտակած, ընդդիմախօսել կարելի չէր, և հէնց շատերին էլ, որոնք ուղեցել են մի բան էլ իրանք ասել, մի կարծիք յայտնել, հաղարեանցը այսպիսի նկատողութիւն է արել—«Ասեցէք, եղբայր սիրելի, լսեցէք, լսելն անգամ շատ է ձեզ համար...» Սրա պատճառն այն էր, որ իր ժամանակ հայերիս մէջ չըկար նրա չափ և նրա նման աշխատասէր մի մատենագիր: Այդ մարդը հիմք դրաւ գրական լեզւի նոր ուղղութեան և նոր գրական դպրոց ստեղծեց, որով սարսափելի հարւած տւաւ ընդարմացած և թմրած ուղեղներին: հաղարեանցի այս մեծ գործը դեռ ևս ըստ արժանւոյն զնահատւած չէ հայ հասարակութեան և նորագոյն գրագէտների կողմից, որոնք շատ թեթեւաբեկ են նայում նրա աշխատութեան և ուղղութեան վրայ: հաղարեանցի և Աբովեանցի նմանը դեռ ևս չի ծնւել մեր մէջ: Առաքեալներ շատ ունինք, բայց հիմնադիրներ՝ և ոչ մէկը:

Մոսկւայում ֆեաբրի ևս 63 թւականի վերջերից մինչև 64-ի վերջերը և այդ փոքր ժամանակամիջոցը կարելի է համարել իմ մտաւոր զարգացման ոսկեդարը: Ինձ ցանձնած աշակերտներին շատ շուտ սովորեցրի հայերէն կարդալ և շարել, թէև ուսաներ էին: Սրանց վարձը տպարանն էր տալիս, բայց շարում էին ինձ համար: Ես ժամանակ ունեցայ իմ ինքնակրթութիւնս մի սիստեմի տակ ձգել, պարապել որոշ ծրագրով, գիտութիւնների տարերք ուսանելով: Այս միջոցին մի զարմանալի օգնութիւն էլ, կարծես երկնից, հրաշքի նման ինքն իրան ևկաւ և ուղղակի իջաւ գլխիս վրայ, հեքիաթների «գովլաթ-ղուշի» ասւած թռչունի նման, որ ում գլխին իջնում է, նրան են թագաւոր շինում: Մոսկւայի համալսարանից մի խումբ ուսանողներ ձրի դասատւութիւն էին անում զանազան գործարաններում եղած աշակերտներին և վարպետներին: Ուսանողները իրանք վարձ էին ստանում ուրիշ տեղից: Սակայն ամեն գործարանատէր այդ բան իրան ձեռնտու չէր համարում և թոյլ չէր տա-

լիս: Բայց մեր տպարանի տէրը, որ Մամոնտովն էր, ինքն ուսեալ մի երիտասարդ էր, յայտնի հարուստի որդի, ամենայն ուրախութեամբ թոյլ տուաւ: Դասագրքերն ևս ուսանողներն էին բերում և ձրի բաժանում: Մեզ մօտ գալիս էին չորս հոգի, ամեն մէկն առանձին առարկայի համար: Սկզբումը սովորողներս մինչև քսան հոգի էինք, որոնց մէջ ամենից հասակաւորը ես էի: Բայց հետզհետէ կամեցողների թիւը նւազեց և ես ֆնացի մեն մենակ:

Ուսանողները ինձ վրայ առանձին ուշադրութիւն էին դարձնում, և զարմացած էին ֆնացել, որ քսանը չորս տարեկան մի երիտասարդ, որ նոր է սկսում սովորել, այսչափ դիւրաթեք, ձկուն ու դիւրըմբռնող միտք ունի: Նրանք ծանօթ չէին իմ անցեալի հետ և ես էլ չէի պատմում, ուզում էի, որ ամեն ինչ այբուբենից սովորեմ թէ դասը և թէ դաս տալու եղանակը, որ ինձ համար նոյնպէս նոր էր: Այս ուսանողները հմուտ էին ժամանակակից մանկավարժական գրականութեանը, որ նոր էր դարգանում, հետեւում էին նորագոյն մեթոդներին, ունէին և դասատուութեան շնորհք: Երբ որ մենակ ֆնացի, այլ ևս տպարան չեկան, այլ ուղղակի իմ սենեակս: Իրանք աղքատ էին և իրանց ստացած նպաստի փոխարէն էր, որ դաս էին տալիս ձրի: Բայց դրանցից մէկը ամենից աղքատ էր, ստացած օգնութիւնն իրան չէր բաւականացնում, վարձով դաս զանելու էլ շնորհք չունէր: Բացի մաթեմատիկայից ուրիշ առարկայ չէր սիրում և մինչև անգամ սովորածն էլ մոռացել էր. միակողմանի էր բոլորովին: Լեհացի էր և ազգասէր: Այսքանը բաւական էր, որ մենք սերտ սիրով կապէինք միմեանց հետ: Ես առաջարկեցի, որ իմ սենեակումս բնակի և ինձ հետ ճաշի: Մերժել չէր կարող, այնքան սրտանց էր իմ առաջարկութիւնը:

Այս ձեւով իմ ուսումնառութիւնս տեւեց միայն մէկ տարի, որից յետոյ ես Մոսկւայից հեռացայ, կամ աւելի ուղիղն ասեմ, փախայ: Պետերբուրգ: Սրա սրտճառը հետեւեալ հանգամանքներն էին:

Զանազան տպարանների յառաջադէմ գրաշարներից և ուսանողներից մի ընկերական խումբ էինք կազմել: Հաւաքւում էինք մէկտեղ և զանազան նախագիծեր կազմում, վիճում, դատում մեր խելքից շատ վեր բաների վրայ: Այս ոչինչ, սա մինչև անգամ օգտակար էր մեզ համար և զարգացուցիւ, բայց մեր ժողովներից չե-

տոյ խենթութիւն շատ էինք անում: Միքայէլը մօտս չէր, որ ինձ զսպէր, գծութեան մէջ չէի ուզում ոչ մէկից յետ մնալ, այլ եթէ կարելի է, գերազանցել բոլորին: Ուր որ գնում էինք խմբովին, մեր առաջին գործն էր լինում անկարգութիւն անել: Տակն ու վրայ էինք անում շատ պանդոկներ և կանանոցներ մի որ և է առիթով, իսկ առիթներ այդպիսի տեղեր միշտ լինում էին և այն էլ շատ առատ: Ստար մէկը վիրաւորում էր մեզանից մէկին, այդ արդէն բաւական էր, որ վրայ թափէինք և աթոռ ու սեղան կոտորէինք և ջարդէինք մեր հակառակորդների քիթ ու պռունկը: Այդ ժամանակ այժմեան խտութիւնը չկար և մեծ նշանակութիւն չէին տալիս ոչ մեր ժողովներին և ոչ նոյն իսկ մեր անկարգութիւններին: Եթէ երբեմն տանում էին և ոստիկանատուն, այնտեղ մի թեթեւ նկատողութիւն էին անում և արձակում: Բայց ես զգում էի, որ լաւ բան չէ մեր արածը, մանաւանդ որ մտադրել էինք ծեծել մի քանի գերմանացի ֆակտորների, որոնք շատ բարբարոսաբար էին վարւում ռուս դրաշարների հետ և նախապառուծիւն, մեծ ռոճիկ և օգտակար գործերը յանձնում էին իրանց ազգակիցներին: Ռուսաստանի բոլոր գործարաններում ռուս աարըը սաստիկ ճնշւած էր գերմանացոց ձեռքում, և միայն ռուսներն էին, որ կարողանում էին տոնել այդ տնտեսական ճնշումը, իրանց վրէժը արաղի մէջ թափելով:

Մոսկւայից հեռանալու համար ունէի և մի աւելի կարեւոր առիթ: Այդտեղ ծանօթացայ մի աղջկայ հետ: Այդ պատահեց իմ նոր բարեկամ Եւաչկինց տանը: Աղջիկը դրանց մօտաւոր ազգականն էր, շատ գեղեցիկ, քնքոյշ, լաւ ուսում առած և շատ կարգացած և զարգացած: Ինքը մեն մենակ, ոչ հայր, ոչ մայր, բայց ապահովւած էր նիւթապէս: Այդ աղջիկը սիրահարւեց ինձ վրայ. սպասում էր, որ այսօր է թէ վաղը ես կը յայտնեմ իրան իմ փոխադարձ սէրը: Խեղճը չէր իմանում, որ այդ խօսքն իմ բերանից դուրս գալուն պէս՝ հոգիս էլ հետը պէտք է դուրս գայ: Սիրահարւած էի և ես, մինչև անգամ հիւսցած և յափշտակւած, բայց իրէալական սիրով, պաշտելու չափ: Շատ անգամ ամբողջ գիշերներ էինք լուսացնում: Ժամանակի ընթացքը մեզ համար զգալի չէր. մեր խօսակցութեան նիւթն անհատնելի էր: Նա պատմում էր իր կարգացած վէպերի բովանդա-

կութիւնը, և այդ տեղից սկսում էինք մարդկային հոգու զանազան յատկութիւնների մասին ճառել, զօռ տալով մեր երևակայութեանը, որ անսանձ կերպով թուշում էր առանց մեր կամքի: Հոգեկցութիւն, նախազգացմունք, համակրութիւն և զլուսն ամենայնի՝ սէր՝ իր բոլոր աստիճաններով և տեսակներով մեր բացատրութեանն էին ենթարկւում, և բացատրում էինք միակերպ և միանման, լրացնելով իրար պակաս թողածը: Խօսում էինք և բանաստեղծութիւնների մասին, թէ որի մէջ աւելի հանճար, աւելի տաղանդ կայ, կամ ինչ տարբերութիւն կայ հանճարի և տաղանդի մէջ: Երկուսս էլ լերմոնտովին բարձր էինք դասում Պուշկինից: Մէկ օր նա այսպիսի մի բան ասաց. «Լերմոնտովը չբոցաւ մի հոգի, որ կարողանար բաւականութիւն տալ նրա բարձրասլաց սիրոյն. եթէ ես նրա ժամանակ եղած լինէի և նրան ծանօթ, նա անպատճառ իմ մէջ կը զրտնէր իր որոնածը»: Այս ասաց նա ոչ թէ ինձ բան հասկացնելու կամ գրաւելու դիտաւորութեամբ, այլ անմեղ հաւատով և պարզմտութեամբ:

Մէկ գիշեր էլ շատ ոգևորւեց Վարվարա Պետրովնան, (այսպէս էր անունը): Նախ կարդաց իր գրած բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ նկարագրում էր իր տածած սէրը դէպի մի երիտասարդ, նկարագրելով նրա ներքին և արտաքին գեղեցկութիւնները. բայց նա փախչում է իրանից, որովհետև նրան դէպի իրան է քաշում իր տառապեալ հայրենիքը, և այստեղ բացականչում է. «է՛ր իմանում խեղճը, որ հէնց դրա համար էլ ես սիրում էի իրան, բայց փափագում էի, որ ինքն էլ ինձ սիրէր»:

Ես մնացի լուռ, չիմացայ ինչ պատասխան տամ: Նա ուզեց նիւթը փոխել. մօտս նստեց դիւանի վրայ և սկսեց Պուշկինի «Վովկասի գերին» ամբողջապէս բերան ասել: Երբոր վերջացրեց, կուռը զգեց վզովս և ճակատիցս համբուրեց, կարծես կարօտելով՝ որ մէկն էլ իրան համբուրէր նոյնքան վառ սիրով:

Մենք շատ էինք խօսել սիրոյ մասին, շատ էինք արծարծել Տուրգենևի *На краю* վէպի բովանդակութիւնը և կողմնակի կերպով հասկացրել էի, որ ես օտար աղջիկ, մանաւանդ ուռւ տաղջիկ, որքան էլ որ սիրելիս լինիմ, ինձ կին չեմ առնիլ. ասել էի, թէ ինչ պաաճառով: Այժմ ես բացւեցի ջերմ համբուրի ազդեցու-

Թեան տակ և ասացի.—Վարվարա Պետրոսյան, գիտէ՞ք, ես որքան շնորհակալ եմ ձեզանից, Կեանքումս դուք առաջին աղջիկն էք, որ ձեր անկեղծ սիրով ահագին ազդեցութիւն էք գործել իմ բարոյական և մտաւոր զարգացման վրայ։ Դուք ձեր զարգացումը անձրեւի պէս տեղացրիւ էք իմ հոգուս մէջ։ Ձեր սիրով կենդանութիւն եմ ստացել. ձեր սիրով մեղմել, քնքուշացրել եմ իմ շատ կոպիտ բնաւորութիւնս։ Միով բանիւ՝ դուք, առանց ձեր գիտութեան, դարձել էք իմ ոգևորող մուսան։ Ես յուսով եմ, որ մեր այս յարաբերութիւնը այսպէս էլ կը շարունակւի, առանց այլ կերպ սրանք առնելու. ես կը լինիմ ձեր սիրելի եղբայրը, իսկ դուք իմ ամենասիրելի քոյրս...

—Այո... բացականչեց Վարինկան և Թաշկինակն աչքերին դնելով՝ սկսեց հնկեկալ։ Ես համբուրեցի նրա ձեռները և սկսեցի ճառել իդէալական սիրոյ վեհութիւնն ու վսեմութիւնը, իսկ ուշալական սիրոյ ոչնչութիւնը։—Իդէալական սէրը հանգցնում է, ասացի, հոգեկան սիրոյ կրակը, բաժանում, անջատում է հոգեկցութիւնը, դադարեցնում է երեւակացութեան թռիչքը, ցածրացնում է ճշմարիտ սիրոյ բարձրութիւնը, շնորհագործ է անում, մերկացնում. հոգեկան յափշտակութիւնից յետոյ հիասթափութիւն է յառաջ բերում։ Ես չեմ կարող իմ պաշտած ասուածուհուն զրկել իր երկնային զօրութիւնից, քանի որ այդ զօրութիւնն ինձ վրայ է տարածում. ես այդ կը համարեմ մի սրբապղծութիւնս...

Ահա այս բանից ես մտածեցի անպատճառ հեռանալ, վախենալով՝ որ մի գուցէ կրակի հետ խաղալով՝ ընկնէի մէջը ճրագի չորս կողմով թրթռող թիթեռնիկի նման։

Իմ սիրոյ այս վերջին արկածը պատմեցի ես իմ ուսանող վարժապետին՝ Սոկուսիուն, որ շատ էր ցանկանում ծանօթանալ այդ տարօրինակ աղջկայ հետ։ Նա ասաց.—Լսիր, հոգեակս, թող այդ աղջիկը իմ իսկական կինս լինի, իսկ քո իդէալական սիրունին։

—Ո՛չ, պատասխանեցի, իմ իդէալական սիրունին պէտք է իմ աչքումն անարատ լինի, ինչպէս հրեշտակ, մի ամենափոքր բիծը նրան սատանայ կը շինէ իմ աչքումս։

Պետերբուրգ գնալիս ես «մնաս բարևի» չգնացի. մի նամակ գրեցի տւի Սոկուսիուն և Լիւչիսի Ֆիզիոլոգիան, որ Վարինկան

տուել էր ինձ կարդալու, և առաջի՝ տար իրան տուր և ծանօթացիր։
Վերջը Սոկուլսկին ամուսնացաւ Վարինկայի հետ, բայց տարի չքաշեց, ծնունդի վրայ մեռաւ խեղճը։

Երբոր մաքիս մէջ ծագում է մի բան անելու, էլ չեմ կարողանում համբերել, սպասել, աշխարհքը մթնում է գլխիս, էլ ոչ մի բան աչքիս չի երևում, ոչ մի բանի ձեռքս չի կաշուում։ Մտադրւել եմ գնալ Պետերբուգ, բայց գործը կարող էր կիսատ մնալ, իսկ այդ անազնութիւն կը լինէր իմ կողմից, եթէ մի իրաւացի տեղիք չունենայի։ Այդ տեղիքը տուա ինքը Նազարեանցը։ Շարեւու նիւթը ուշացնում էր։ Աշխատակից չունէր. ամեն ինչ ինքն էր գրում, ինքն էր թարգմանում, շատ անգամ ոչինչ բաներ և զանազան կեղծ անուններով։ Մի յօդած միայն, որ կրում է «Ազգային թշուառութիւն» վերնագիր, Նալբանդեանցի գրածն էր, թէ և Նազարեանցի իսկական անունն է ստորագրւած։ Բոլոր շարելիքը ձգում էր ամսի վերջերին և շտապեցնում, որ ամսի վերջին դուրս գայ։ Ես հասցնում էի դարձեալ, բայց այդ օրերում զրկւում էի դասերիցս, որոնք ինձ համար աւելի թանգ արժէին, քան թէ «Հիւսիսափայլի» ամսավերջին դուրս գալը։ Մէկ օր էլ երբ այդպէս բերել թափել էր յօդածները, և շտապեցնում էր, ես այլ ևս ուշադրութիւն չը դարձրի, դասերս թաց չըթողեցի։ Նազարեանցը գալիս է տպարան, տեսնում է որ ես չը կամ, հարցնում է թէ ուր եմ։ Նրան ասում են, որ ես դաս եմ առնում մի խումբ ուսանողներից։ Սա բարկանում է սաստիկ և ասում.— «Այդ ասիացի ախմախը ահագին կենդանի է դառել, նոր ուզում է ուսում առնել. զնացէք շուտ, կանչեցէք»։ Եկան ինձ ասացին նրա բարկութիւնը։ Ես իսկոյն գնացի ոչ թէ նրա հրամանը կատարելու, այլ իր հայհոյանքի փոխարէնը յետ դարձնելու բոլորի աւջկ, որ տեսնեն թէ ես Նազարեանցին թոյլ չեմ տալ ինձ անպատուել անպատիժ կերպով։ Գնացի, և կանգնեցի տառարկղիս առջև՝ բիզը ձեռիս։ Նա դուրս եկաւ գրասենեակից և սկսեց իր յանդիմանութիւնը կոպիտ խօսքերով. ես պատասխանեցի իրանից աւելի կոպիտ կերպով։ Նա աչքերը խփեց, ինչպէս սովորութիւն ունէր, և սկսեց ձեռքերը շարժել ինչպէս մի ղերասան բեմի վրայ, որ ասածն աւելի ազդու դուրս գայ, բայց այս անգամ նրա մի ձեռքը ղիպաւ իմ ձեռքի բիզի ծայրին, որ անգիտու-

Թեամբ մեկնեցի դէպի իրան՝ ուղենալով պատասխանս իր ձեռովը տալի՝ Նազարեանցը վիրաւորելով թէ իմ խօսքերից և թէ իմ խթանից, երեսը շրջեց ու հայհոյելով հեռացաւ, իր հետ տանելով և իմ հայհոյանքը, որ անխնայ իր ետեւից թափեցի գլխին։

Նազարեանցը հայերիս ասում էր կոպիտ ասիացի, բայց չէր զգում, որ ասիական կոպտութիւնը իր մէջ գերանաչափ էր։ Մէկ անգամ Լժինի ու Նազարեանցի մէջ ես դարձայ մի յափշտակութեան առարկայ. այդտեղ տեսայ այդ երկու մեծ մարդկանց փոխադարձ հսկայական ատելութիւնը։ Լժինը մի գիրք էր շարել տալիս ռուսերէն հայոց հեթանոսական կրօնի մասին։ Այդ գրքում տեղ-տեղ հայերէններ կային, և ինձ խնդրեց, որ ես շարեմ Սյս բանը, որ մի շնչին բան էր, Նազարեանցին կատաղեցրեցի—«Ես իմ գրաշարիս թոյլ չեմ տալ, ասաց, որ նրա համար բան շարիս։ Եկաւ արգելեց ինձ և ասաց.—«Նոյնացի սիրելի, նա մարդ չէ, այլ խոզ է, խոզ. քո տեսած խոզերից չէ, դա վատթար տեսակից է»... Ռուս գրաշարները Լժինին յայտնեցին Նազարեանցի արարմունքը։ Նա էլ եկաւ ինձ մօտ և ասաց.—«Դուք դրան ինչո՞ւ էք լսում, դա խելագար է, զուրկ մարդավարութիւնից. դա որտեղ էր դեռ, որ ես ձեզ համար այստեղ հոգացի, որ տեղ սանն»...

Մտքումս ասացի՝ շատ հոգացիր, շատ... երկուսիդ էլ երեք նահլաթ, ամեն մէկիդ հինգ, Հայոց ազգի աչքը լոյս, որ ձեզ պէս գիտնականներ ունի. իբր թէ մէկդ Մովսէս Խորենացին էք, միւսդ Դաւիթ անյաղթը։

Լժինին միամտացրի ես, որ կը շարեմ, որպէս զի «երախտահատ ոչ ց» լինիմ։

Նազարեանցի հետ ունեցած կռից յետոյ ես այլ ևս չէի կարող նրա հետ որ և է յարաբերութիւն ունենալ։ Այդ տարին ես շարեցի Շահազիզի Լեոնի վիշտը, և միայն այդ մարդուն սիրեցի ես Մոսկւայի հայերից։

Մեր կռիւը շատ յարմար ժամանակ պատահեց «Հիւսիսափայլ»-ի համար։ Այդ ժամանակ Միքայէլը մօտս էր։ Զուլարանումը հի. անդացել էր, նոր եկել էր ինձ մօտ, որ փոքր ինչ կազդուրիւ—Դու զնն, ասաց, ես մի կերպ եօլա կը տանեմ, կը շարեմ «Հիւսիսափայլ»-ը քո պատրաստած աշակերանների հետ։

XII

1864 թվականի վերջերում, ես կրկին Պետերբուրգումն էի, լաւ պատրաստուած ինքնակրթութիւնս ազատ կերպով շարունակելու համար Գրաշարութիւնից ազատելու միտքը, որ առաջ ինձ համար մի ցնորք էր համարուում, քանի գնում էր՝ մօտենում էր իրականութեան: Այժմ ես թափ էի տւել մտաւորապէս, ինչպէս մի ժամանակ Ֆիդիքայէս: Այժմ իմ մէջ զգում էի մի մտաւոր անզուսպ ուժ: Միթէ ես պակաս կը գրեմ, քան թէ Ռափայէլ Պատկանեանը, քան թէ Նազարեանցը, մտածում էի ես և երևակայում էի, որ նրանցից էլ լաւ կը գրեմ: Առաջ այսպիսի միտք չէր կարող պտուտել գլխումս: Ներքին շրդումս էլ որ չլինէր, արտաքինը բաւական էր, որ ես ձգտէի ինձանից թօթափել բանտրի ստրկական շղթան: Մենակ մեր խմբագիրների տմարդի վարմունքը բաւական էր, որ մի ազատասէր սրտի մէջ կրակ վառէր, յառաջ մղէր և այդ կախարդական շրջանից դուրս մղէր: Եւ հայեր են այստեղի հայերը, ասում էի ես: Ինչպէս կան ռսի նեմեցներ, ռսի ջոււղներ, նոյնպէս կան և ռսի հայեր: Դրանց բոլորին միմեանցից զանազանել չես կարող բարոյական կողմից: Մէկ հայ որ չաշխատի իրանով իր ազգի անունը բարձրացնել, նրա պատիւը պահել, պաշտպանել, նա ի՞նչ հայ է: Այս զգացումն ինձ մինչև դոնքիշոտութեան էր հասցնում: շատ բան անում էի միայն նրա համար, որ ինձանով իմ ազգի պատիւը չստորացնեմ, չասել տամ, թէ Աղայեանցը սովորական անպիտան հայերից մէկն է, այլ եթէ հնար է, շտկեմ օտարների այդ ծուռ գաղափարը բնիկ հայերի մասին: Այս զգացումն ու հաւատը ինձ ազատում էր շատ գայթակղական և անբարոյական դէպքերից: Օտարների շրջանի մէջ, ընկերներիս և ծանօթներիս մէջ, ազատ կանանց և օրիորդների մէջ ես յայտնի էի, իբրև բարոյապէս անբիծ և ազնիւ մարդ: Շատ ուրախ էի, որ գնահատուում է իմ ներքին արժանաւորութիւնը: Գոնէ օտարների կողմից: Շատ շատերից եմ ստացել նոյն իսկ կանանցից և օրիորդներից իրանց լուսանկարը՝ քամակին գրած «Նւիրում եմ Ղ. Աղայեանցին եղակի շիտակ մարդուն» (единственному честному человеку): Այսպէս՝ նախ քան ինձ «շնորհալի» և «տաղանդաւոր» տիտղոսներ տալը, տւել են «ազնիւ և շիտակ մարդու» տիտղոս, որով քիչ չեն խրախուսել և մխի-

Թարեւ ինձ և աւելի ևս զարկ տւել իմ բարոյական զարգացմանը և շիտակութիւնը շինել ինձ հաւար արիւն և մարմին:

Մի պակասութիւն, որ այդ ժամանակ ես ունէի, այդ այն էր, որ ես իմ յարաբերութիւնը իսպառ կարեցի տեղական հայերից. եկեղեցի էլ չէի դնում, որ նրանց երեսը չըտեսնեմ: Մէկ երկուսի հետ մօտ ծանօթանալով՝ և մի քանիսին էլ միայն հեռւից դիտելով՝ բոլորի մասին կազմել էի մի այսպիսի ծայրայեղ և մոլար գաղափար: Մոսկւայում իմ յարաբերութիւնը ռուս և լեհացի ուսանողների հետ էր. հայ ուսանողներին ճանաչում էի միայն հեռւից. տեսնելով նրանց թղթամոլութիւնը և բուլւարներում քարշ գալլւանանուն աղջկերանց հետ, ես տածում էի դէպի դրանց խորին արհամարհանք: Զուր տեղ վատնում էին իրանց հայրերի և բարերարների փողերը, առանց հոգ տանելու իրանց բարոյական և մտաւոր զարգացման վրայ: Այսպէս չէին Պետերբուրգի ուսանողները, բայց դրանց հետ դեռ ևս ծանօթ չէի: Իմ ծանօթութիւնս այդ ժամանակ լեհացոց հետ էր: Ապրելով Սոկոլսկու հետ՝ իմ ուսանող վարժապետի, որ ծայրայեղ ազգասէր էր, այնպիսի սրտածմլիկ պատմութիւններ էի լսել նրա ազգի վերջին պատմութիւնից, որ լաց էի եղել հետը միասին: Ես ինքս էլ իմ աչքովս քիչ աղեկտուր բաներ չըտեսայ: Այս հանգամանքն ահա ինձ մօտեցրեց լեհացիներին:

Պետերբուրգ որ հասայ, իմ սենեակս մի լեհացու բնակարանում վարձեցի ամեն ծախքով: Ընկեր դրաշարներս նոյնպէս լեհացիք էին: Իմ և սրանց մէջ այնքան սէր ու մտերմութիւն կար, որ հասնում էր մինչև հոգեկցութեան: Մէկ անգամ սրանց մէկի ամուսնու հետ ծանօթացաւ դուրսը, առանց նախաճանօթ լինելու: Սա մի շատ զարմանալի դէպք էր, թէև շատ բնական: Մի ջահէլ տիկին երկու անգամ ճանաչի պատահելով՝ այնպիսի հայեացք էր ձգում վրաս, ինչպէս մօտաւոր ազգականուհի: Սա ինձ ճանաչում է, ասացի մըտքումս, բայց ո՞վ կարող է լինել, երևի Գանսկեւիչի կինն է. մարդն ինձ նկարագրած կը լինի, սա էլ ճանաչում է ինձ: Երրորդ անգամ որ դէմ առ դէմ եկանք, մտքումս ասացի. եկ փորձեմ, տեսնեմ նմ է: Ես գլխարկս վերցրի և ուղղակի հարցրի.—Դուք տիկին Գանսկեւիչը չէ՞ք արդեօք.—Այո, իսկ դուք պարոն Աղայեանցն էք, իմ ամուսնու ըն-

կերբը—Այո՛—Ես ձեզ ճանաչեցի, ասաց, որովհետեւ Պետերբուրգում չկայ մի այլ ոք ձեր տարազով և դէմքով, դուք աչքի էք ընկնում հազարների մէջ, բայց ինքներդ ինչպէս ճանաչեցիք ինձ։

—Ձեր հայեացքն ինձ թելադրեց եւթադրելու, որ դուք իմ սըրտակից բարեկամի սրտակիցն էք, և ես, ինչպէս տեսնում էք, չըսխալեցի։

—Մենք ամենքս, նոյն իսկ երեխէքս, ձեզ սիրում ենք առանց ձեզ տեսնելու, բայց շատ նեղացած ենք ձեզանից, որ մեզ չէք այցելում. ամուսինս զանգատուաւոր է ձեզանից. ասում է՝ շատ անգամ եմ խնդրել, չի գալիս։ Ինչու չէք գալիս։ Ես կը խնդրեմ, որ կիրակի օրը անպատճառ դաք մեզ մօտ ճաշի։ Ես կը պատրաստեմ հայկական կերակուրներ...

Ամբողջ կեանքումս չեմ կարող մոռանալ այդ ծաշը, ուր լաց ու խնդում իրար խառնած տւեց վեց ժամ։ Ինչ ճառեր, ինչ կենացներ։ Ես իմ ճառի մէջ ասացի՝—Լացը կեանքի նշան է. նորածին երեխան երբ լաց է լինում իսկոյն, ամենքն էլ ուրախանում են, տեսնում են, որ կենդանի է։ Մենք հայերս դեռ չենք արժանացել այդ բախտին...

Տասներկու հոգի էինք. ամենքն էլ լեհացի էին, միայն ես էի օտար։ Բայց այդ տեղ օտար չէի զգում ինձ, այնքան սրտանց էր ստացած համբոյններս։ Կարելի բան չէ, որ այսպիսի սիրոյ և աննախապաշար պատուի արժանանայի ես որ և է հայկական շրջանում։ Հայերը չէին սիրում միմեանց, փոխադարձ ատելութեամբ էին վարակւած, մինչդեռ լեհացիք... բայց թողնենք այս. ինչ համեմատութիւն, և որտեղից սրտեղ։

Պետերբուրգ որ գնացի, դիմեցի Լեմանին, ասացի՝ եղբայրս շուտով կառողջանայ և կը գայ, բայց ես տեղ չունիմ։ Իսկոյն մի նամակ տւաւ և ուղարկեց մի գեղարւեստական տպարան։ Տպարանատէրը (Գրովիւնը) ինձ մի առանձին սիրով ընդունեց. պատկերասէր մարդ էր. նա, ինչպէս ես զգացի՝ սիրահարւեց իմ պատկերի վրայ, համարելով կլասիկական տիպ, ցոյց տւաւ նաև իր կնոջը, որ նոյնպէս յափշտակեց ինձանով։ (Հիմա այդ պատկերի սուերագիծն է միայն մնացել վրաս)։ Այդ տեղ ինձ շինեցին գլխաւոր գրաշար, այսինքն այնպիսի գրաշար, որ իր ձեռքի տակ ունենում է սոսկ

շարողներ, իսկ երեսներն ինքն է շինում ճաշակաւոր: Այսպիսինե-
րին ասում են մետրանպած, և անհամեմատ աւելի վարձ է ստա-
նում, քան սոսկ շարողը: Այստեղ ես լաւ էի վարձատրուում, բայց
դործը շատ աշխատանք էր պահանջում, իսկ ես ժամանակ էի ու-
նենում ինքնակրթութիւնս շարունակելու: Կրկին անգամ գնացի
Ակադեմիայի տպարանը, դիմեցի գլխաւոր կառավարչին—Թէպէտ,
ասացի, ես եղել եմ այստեղ և դուրս եկել, որի համար ինձ այլ
ևս չեն ընդունում, բայց խնդրում եմ, որ ինձ բացառութիւն հա-
մարէք, որովհետեւ ես իսկապէս զբաշար չեմ, այլ ուսանող. պատ-
րաստուում եմ քննութիւն տալու, բայց ոչ մի նիւթական հնար
չունենալով, զբաշարութեամբ եմ պահում ինքս ինձ: Ես խնդրում
եմ, որ ինձ ընդունէք իբրեւ ազատ զբաշար, ընդհանուր կանոնից
դուրս, և թոյլ տաք մինչև անգամ, որ ես միայն մինչև կէսօր պա-
րապեմ, իսկ կէսօրից յետոյ զբաղւեմ իմ դասերովս: Այս մարդը
թէպէտ դարձեալ գերմանացի էր, բայց այս անգամ գերմանացու
անգթութիւն ցոյց չըտաւ և ինձ ընդունեց կրկին անգամ իմ ու-
ղած պաշմանով:

Քիչ աշխատելով՝ քիչ էլ վարձ էի ստանում: Միւս քս չափա-
ւորելու համար, դուրս եկայ սենեակիցս և այնուհետև անկիւններ
էի վարձում ում և իցէ բնակարանում: Որքան վիպական նիւթերի
տպաւորութիւններ եմ ստացել ես այդ հուշակաւոր անկիւններից:

Մէկ ձմեռ այդպիսի մի անկիւնում մրսեցի և հիւանդացայ:
Կարծելով որ տիֆ կը լինի կամ տիֆ կը դառնայ և ինձ կը տանէ
դէպի յաւիտենականութիւն, գլուխս տաքացած ժամանակ երևակա-
յութիւնս էլ տաքացաւ, սկսեցի մի շատ երկար ոտանաւորով գըլ-
խովս անցածը նկարագրել, որ չիշատակ մնաց: Հիւանդութիւնս
սաստկացաւ, ինձ տարան հիւանդանոց: Այստեղ երկու շաբաթ
մնալով՝ առողջացայ: Արձակելիս ինձանից փող ուղեցին. ասացի՝
չունիմ, և ինձ ազատ թողին, վերցրին միայն իմ անցադրի հաս-
ցէն: Գրել էին մեր գաւառապետին և նա էլ մեր տանից պահան-
ջել էր 15 մանէթ, թէ ձեր տղան Պետերբուրգում հիւանդանոցում
է եղել, նրա վարձը պէտք է տաք: Խեղճ ծնողքս կարծել էին, թէ
եւ հիւանդանոցում մեռել եմ, ընկել էին սուգի մէջ:

Հիւանդանոցից որ գնացի անկիւնս, էլ ոտանաւորս չգտայ:

Հրէուհի տանտիկինս՝ անպէտք բան համարելով՝ ձգել էր հնոցը։— Ես չգիտէի, որ դուք գրող էք և այն էլ բանաստեղծ—արդարացրեց իրան պարզմտութեամբ և ան անհաշիւ վարձատրէին անշուշտ նրա համար, և դուք էլ կը վճարէիք մեր ծաշի և անկիւնի վարձը, ափսոս, ափսոս...

Յիրաւի այդ ժամանակ նիւթական նեղ վիճակի մէջ էի, բայց Միքայէլս անյապաղ օգնութեան հասաւ։ Ես փորձեցի նորից գրել նախկին պոէմսը՝ շատ բան էր միտս, թէ ինչպէս էի գրել, իսկ նիւթն արդէն ծանօթ էր։ Մինչև երեկոյ գրեցի, իսկ երեկոյին գնացի ինձ վաղածանօթ մի հայ ուսանողի մօտ, որ հիւանդ էր թոքախտով և պառկած։ Սա էր Յովսէփ Անանեանը, մի շատ ընդունակ երիտասարդ, համալսարանի մաթեմատիկական բաժնում։ Զուրկ լինելով նիւթական օգնութիւնից, նեղութիւն շատ քաշեց և վերջը թոքախտ ստանալով՝ այստեղ էլ մեռաւ։

Յովսէփը պառկած էր, իսկ ես մօտը նստած խօսում էի։ Այս միջոցին ներս եկաւ կից սենեակից մի երիտասարդ, գլխին մեր թարաքեամաների մոթալ փափախներից մէկը ծածկած, նախշուն և վարվուռն աւքերով։ Յովսէփը ծանօթացրեց, ասելով՝ Նազ ձայնով։— Ռուբէն Զալալեանց և Ղազարոս Աղայեանց։

Ռուբէնը ձեռքս բռնեց և մօտս նստեց լուռ ու մունջ։ Ես նրան ուսանողի տեղ չսիրի։ Յովսէփին արդեւած էր խօսելը։ Ես շարունակեցի իմ խօսակցութիւնը, որ մի տեսակ բողոք էր հայերի դէմ՝ Նազարեանցի մեթոդով։

Վերջը Ռուբէնն սկսեց խօսել, որից երևաց, որ մօթալ փափախի մէջ պատսպարւած է մի հրաշալի գլուխ։

— Դուք շատ սխալուում էք, ասաց, այստեղ կան և շատ լաւ հայեր, որոնք ձեզանից աւելի են ատում ձեր ատած մարդկանցը։ Որպէս զի ապացուցանեմ ձեզ, որ դուք սխալել էք, հէնց այս երեկոյիս ես ձեզ կը տանեմ լաւ մարդկանց մի շրջան։

— Շնորհակալ եմ, ասացի, եթէ կան, կը հանդիպիմ մէկ անգամ։

— Ո՛հ, հէնց այս երեկոյին։ Ես այս րոպէիս կը հագնւեմ և միասին սահնակ կը նստենք կերթանք։

Ռուբէնը գնաց հագնւելու, իսկ Յովսէփը յայտնեց ինձ, թէ այս երեկոյին գրական ժողով ունին ուսանողները պ. Նզեանցի

տանը. այնտեղ է ուզում տանել քեզ: Գնա՛, վստահ եղիր, մի վախենար. Ռուբենին հաւատա՛, շատ ազնիւ աղայ է և մոլեռանդ հայրենասէր...

Ռուբէնն ինձ տարաւ պ. Եղեանցի տունը, ուր հետզհետէ հաւաքւեցին շատ ուսանողներ: Դրանցից ոմանք իմ պատանեկութեան ընկերներն էին և շատ ուրախացան ինձ տեսնելով: Ռուբէնն ինձ ծանօթացրեց ամենքի հետ էլ և ամենքն էլ սիրալիւր ընդունելութիւն ցոյց տւին: Պարոն Եղեանցը, երեւի Ռուբէնից տեղեկութիւն քաղելուց յետոյ, ինձ վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձրեց: Մէկուսացրեց մի աչլ սենեակ, խօսեց, խօսեցրեց, և երեւի մի որ և իցէ զաղափար կաղմեց իմ մասին, զոնէ կը նկատէր, թէ ես ինչպէս եմ խօսում հայերէն, որ աչդ ժամանակ նշանակութիւն ունէր: Կարդաց և կարդացրեց Ալիշանի ոտանաւորներից, իբր թէ նրա համար, որ տեսնեմ թէ ի՞նչ հրաշալի բանաստեղծութիւն է: Այս մարդու վարմունքը ինձ հետ պարզ չէր:

Թէ՛ք բաժանեցին շամպանի բակալների նման բաժակներով. սկսեց ընթերցանութիւնը: Այդ երեկոյին կարդացին երեք հոգի: Նախ կարդաց Եւանդուլեանցը իր աշակերտական յիշողութիւնները, որ յետոյ տպւեց «Մեղւի» մէջ: Նրանից յետոյ կարդաց Ա. Բաբայեանցը մի թարգմանութիւն Հէյնէյի բանաստեղծութիւններից: Սա աչն ժամանակ համալսարանի լիզւարանական բաժնումն էր: Բաբայեանից յետոյ կարդաց Ս. Արծրունին:

Ընթերցումնքն ընդհատւում էր ընդմիջումներով: Ընդմիջումներում անց ու դարձ էինք անում ընդարձակ սենեակներում. մօտ էին բերում մրգեղէն, լաւ տանձ ու խնձոր: Անդրէաս Արծրունին ածում էր դաշնամուրի վրայ:

Ամեն մի յօդաւած կարդալուց յետոյ քննադատում էին նոյն գրւածը մանաւանդ լեզւի կողմից, որ զլխաւոր նպատակն էր ժողովների: Այդ կարծիքներն արձոնագրւում էին: Արձանագրողի կամ քարտուղարի պաշտօնը վարում էր Ռուբէն Զալալեանցը: Արձանագրութիւնը կարդացւում էր հէնց նոյն երեկոյին ժողովի վերջանալուց յետոյ:

Պ. Եղեանցը ինձ մէկուսացրել էր մի ուրիշ սենեակում, երբ զանգը տւին և նիստի հրաւիրեցին անդամներին:

—Գնանք, ասաց պ. Եղեանցը, արձանագրութիւնը պիտի կարդան, լսենք, տեսնենք ինչ են գրել:

Ռուբէնը կարդաց արձանագրութիւնը կարդացած յօդածներէ մասին: Վերջումն էլ կարդաց մի այսպիսի բան. «Այս երկուքին անդամների միաձայն հաւանութեամբ պ. Ղազարոս Աղայեանցը ընդունեց ուսանողական ժողովի անդամ»:

Արձանագրութեան այս կտորը ընդունեց բուն ծափահարութեամբ: Պ. Եղեանցը ձեռքս սեղմեց, շնորհաւորեց և ասաց. «Յուսով եմ, որ եկող ժողովին դուք էլ մի բան կը բերէք կարդալու...»

XIII

Ուսանողական ժողովի անդամ ընդունւելս այնքան սնակընկալ էր ինձ համար և յանկարծական, որ երբ լսեցի արձանագրութիւնը, քիչ մնաց ուշաթափւէի իսկոյն և վայր կընկնէի, եթէ չբռնէի աթոռի մէջքից:

Շատ յետոյ ես յանդիմանեցի Ռուբէնին, որ շատ անզգոյշ վարւեց:—Մենք ամենքս էլ նկատեցինք, ասաց Ռուբէնը, որ դու շատ զգածւեցար, բայց չէինք կարող իմանալ դրա չափը:

Ժողովից յետոյ ես և Ռուբէնը միասին գնացինք տուն: Ամբողջ ճանապարհին ես լուռ էի, էլ այս աշխարհումս չէի և չէի իմանում, ինչ էր խօսում Ռուբէնը: Հէնց որ հասայ հոշակաւոր անկիւնիս սենեակը, ուր գիշերը ես մենակ էի լինում, որովհետեւ տանտիրոջս արհեստանոցն էր և ոչ ննջարանը, ես բերանքսիվայր ընկայ մահճակալիս վրայ և մի կուշտ լաց էլայ: Այսպէս թեթեւացնելով լցած սիրտս, վեր թռայ տեղիցս և բացականչեցի.

—Ես պէտք է գրեմ, այո՛, պէտք է գրեմ... այս ինչ բան է, որ գրել եմ: Վերցրի դրած ոտանաւորս և կտոր-կտոր արի:—Ես հիմա էլ այն չեմ, ինչ որ քեզ գրելիս. հանաք՝ մասխարութիւն է, ինչ է՝ լինել ուսանողական ժողովի անդամ...

Եւ սկսեցի գրել իմ «Արութիւն և Մանուէլ», որի մէջ ուղեցի դուրս բերել ինձ, չմոռնալով և իմ Միքայէլին, որին և շինեցի Մանուէլ: Զը գրեցի «Յարութիւն», սյլ «Արութիւն» իբր արիութիւն, ալրութիւն, քաջութիւն, այդ յատկութիւնները գտնելով հերոսիս մէջ:

Այս վէպը գրելիս՝ շարունակ չուզած վիճակի մէջ էի։ Գործող անձինքներին լացի հետ լաց էի լինում, ծիծաղի հետ ծիծաղում, բարկացողի հետ բարկանում բնական կերպով։ Այս զգացմունքով եթէ բեմի վրայ մի դերի մէջ լինէի, ում որ ուզում էի սպանել, փոխանակ սպանել ձեռացնելու, ուղղակի կըսականէի։ Նկատում էի սակայն, որ անկիւնիս տէրերը՝ մարդ ու կնիկ ապշած էին մնացել իմ տարօրինակ վարմունքի վրայ և երևի կարծում էին, թէ ուր որ է, ես պիտի դժուիմ և հիւանդանոց տանելու դաւնամ։ Սակայն ես այնքան չափշտակած էի իմ գործովս, որ դրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել չէի կարող. ազատ էի ամեն տեսակ կաշկանդող կապանքներից։ Այս վիճակում մնացի շարունակ եօթն օր, և հէնց այդքան օրում էլ վերջացրի գրելիքս։ Գրիչս չէր կարողանում հասցնել թղթին զգացմունքներին բուռն և արագ հոսանքը։ Եւրանի քառասուն ձեռք ունենայի այս րոպէիս, ասում էի ես։ Վիպագրողների և բանաստեղծների մէջ այս երեւոյթը արժանի է խորին ուսումնասիրութեան հոգեբանների կողմից։ Սա խելացնորութիւն է արդեօք, ինչպէս շատերը կարծում են, թէ ներշնչութիւն կամ ոգևորութիւն, — այդ չէ գլխաւորը, այլ ինչ հանգամանքից է յառաջ գալիս և ինչո՞ւ միշտ էլ չի կրկնում։ Այս վիճակի մէջ ես միայն մէկ անգամ եմ եղել, բայց ոգևորելով շատ անգամ եմ ոգևորւել։ Այս բանը ես այսպէս եմ բացատրում։ Երբ տպաւորութիւնները չափից դուրս շատանում են, նրանք արտաբոլորում են չափից դուրս զօրեղ հոսանքով։ Այս օրինակը նկատում ենք հոգու և բնութեան միւս երեւոյթների մէջ էլ։ Մի տեղից աղբիւր է բղխում յանկարծ, հեղեղ է լինում, զանազան երկրային վիժմունքներ են լինում։ Դրանց բոլորի ուժը կախած է այն առատութիւնից, որ ունին նրանց ամբարները՝ փակւած աւազանները, պահպանող ամբարտակները։ Մնունդը, ինչպէս և բղխումը, պէտք է դուրս գալ մի որ և է կեղեից, իր ուժով բանալով այդ կեղեի, ինչպէս ձագուկը ձուռն կամ արգանդը։ Մէկ օրւայ կարօտն այն ուժը չունի, ինչ որ տասն օրւանը, իսկ տասը տարւանն աւելի ահաւոր է։ Մի օրական երեխայի մահը այն կսկիծը չի պատճառում, ինչ որ մի տարեկանինը, իսկ քսան տարեկանին աւելի ևս։ Այդպէս են բոլոր հոգեկան զգացումները։ Ժամանակի ընթացքում դրանց հա-

ւաքելիլը ահագին ուժի է հասնում և արտայայտելիս քարուքանդ անում իր բնի չորս կողմը: Կարող է պատահել, որ այսպիսի ծնունդը առաջինը և վերջինը լինի, ինչպէս Աբովեանցի Վէրք Հայաստանին:

Երբ դրածս պատրաստ էր և արտագրելու էլ կարօտութիւն չունէր, ես հոգւով հանդարտեցայ, բայց շատ յոգնած էի և ջարդւած, ինչպէս մի հիւանդադարձ, կամ ինչպէս իր անդրանիկ ծնունդից նոր ազատւած մի մայր: Վեր առայ ծնունդս և տարայ տւի Ռուբէնին, որ նա մկրտի: Ախր բանը ցաւով ծնելը չէ, այլ ծնածն է: Թզուկը կարող է հսկայ ծնել, իսկ հսկան երբեմն թզուկ է ծնում:

—Ահա մի բան եմ գրել, ասացի, առաջ դուք կարդացէք, եթէ կը տեսնէք, որ արժանաւոր բան չէ, դուրս չը բերեմ ժողովի մէջ և չըխայտառակւիմ:—Կարդացէք, ասաց, ես կը լսեմ: Ես կարդացի մի գլուխ: Ռուբէնը յափշտակեց, և որքան առաջ գնացինք, այնքան սաստկացաւ նրա յափշտակութիւնը, և վերջումը բացականչեց:

—Դու մի այնպիսի բան ես գրել, որի գինը ինքդ չես կարող իմանալ: Ես չափից դուրս ուրախ եմ. դա մի կարգէ դուրս բան է, մեր գրականութեան մէջ նմանը չկայ:

Ի հարկէ ուրախ կը լինէր Ռուբէնը, որովհետեւ ես իր արած գիւտն էի, բայց ես էլ պակաս ուրախ չէի իմ գտնւելուս համար: Ռուբէնի հաւանութիւնը ինձ սիրտ ու վստահութիւն տաւ, որ աւելի լաւ կարդամ:

Առաջիկայ ժողովը շատ բազմամարդ էր: Լսել էին որ մի նոր բան պիտի կարդացէի, եկել էին և կողմնակի ինտելիգենտ մարդիկ յատկապէս ինձ տեսնելու և լսելու: Սկսեցի կարդալ և նմանը չըտեսնուած ընդունելութիւն գտաւ: Մի գլուխ ծափահարում էին և զանազան բացականչութիւններ անում: Գլխաւորն այն էր, որ այդ բոլորն անկեղծ էր, բղիտում էր ազնիւ սրտերից: Այդպէս կարող են լինել միայն ուսանողները իրանց իդէալական աշխարհում եղած ժամանակ: Վերջումն ամենքն էլ ձեռք սլամեցին և շնորհակալութիւն յայտնեցին:

Պարոն Եզեանը շնորհաւորելով ինձ, յայտնեց և այսպիսի բան. —Պարոն Սանասարեանցին դուք շատ դուր եկաք և նա ասաց ինձ,

որ կը հոգայ ձեր ուսման ծախքը, որ դուք բոլորովին նւիրւիք ուսման, պատրաստուիք քննութիւն տալու և մտնէք համալսարան:

—Ես չեմ կարող, ասացի, այդ պայմանը չանձա առնել, մի գուցէ չըկարողանամ կատարել և ձեզ մօտ սեւերես մնամ: Ես մի բան կը խնդրեմ ձեզանից. առաջարկեցէք, որ եկեղեցումը ինձ երգելու պաշտօն տան, և մի թեթեւ ոտճիկ դրա համար, ինչպէս այդ անում են շատ ուսանողների, որոնք երգել էլ չըգիտեն, իսկ ես լաւ գիտեմ:

—Շատ լաւ, ասաց. ես այդ մասին կը խօսիմ Սուլթան շահին (զենեբալ), նա աւելի մօտիկ է Լազարեանին. բայց դուք մէկ ծանօթացրէք ձեզ, զնացէք մէկ անգամ երգեցէք:

Այս անցքից յետոյ ինձ և Մարտիրոս Սիմէօնեանցին ընտրեցին լիեզու մշակող. մենք պիտի սրբադրէինք միւսների դրածներն ու թարգմանածները:

(Կը շարունակւի)